

УДК: 94 (477) «18»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПОДРУЖНЕ ЖИТТЯ ОЧИМА ДРУЖИНИ ГРОМАДІВСЬКОГО
ІНТЕЛІГЕНТА У 70–80-х роках ХІХ століття
(за матеріалами листів О. І. Кістяківської)**

Розглянуто подружнє життя у листах О. І. Кістяківської, проаналізовано основні його елементи та принципи.

Ключові слова: подружнє життя, інтелігенція, рефлексії, почуттєво-емоційна складова.

Рассматривается брачная жизнь в письмах А. И Кистяковской, проанализированы главные ее элементы и принципы.

Ключевые слова: брачная жизнь, интеллигенция, рефлексии, чувственно-эмоциональная составляющая.

Considered married life in letters A. Kistiakowsky, analyzed, its main elements and principles.

Key words: marriage, intelligence, reflection, sensual-emotional component.

Важливість дослідження приватного життя громадівської інтелігенції годі й заперечувати. В процесі «залюднення історії ХІХ століття» представниками національної еліти їхні постаті вивчали переважно через призму суспільної активності та наукової діяльності, натомість нехтуючи приватним світом, що призвело до утворення певного історіографічного дисбалансу, з огляду на який ми маємо ґрунтовне уявлення про публічне життя, а приватне (у нашому випадку подружнє) залишається більшою мірою «за кадром». Проте інтелігенція, як представники «розмірковуючої меншості», залишила достатньо велику кількість наративів, які можуть вдовольнити дослідницьку цікавість стосовно сімейного життя. Особливо показовими на цей рахунок є жіноча автобіографічна проза та епістолярії, в якій, на відміну від чоловічої, значна увага приділялася саме цій стороні буття. Доволі репрезентативно виглядає комплекс листів Олександри Іванівни Кістяківської (вродженої Міхель) до свого чоловіка – Олександра Федоровича Кістяківського – члена Київської громади та відомого правника, датовані 1872–1884 рр.

Листування охоплює більше ніж десятиліття життя подружжя, всього в комплекс входять 157 листів, які Олександра Іванівна писала чоловікові в Карлсбаден, Прагу, Санкт-Петербург, де він перебував у справах чи на лікуванні, або під час своїх від'їздів з Києва, де мешкала сім'я, до села Будки та Клейн-Лібенталью. Великий масив епістоляріїв, які О. Кістяківська писала протягом 12 років, де фіксувала свої думки, почуття, емоції, події сімейного життя, надає унікальну можливість не тільки спробувати детально реконструювати її бачення сімейних інституцій, усвідомлення себе та чоловіка у шлюбі, погляди на організацію побутової площини, розуміння материнського обов'язку, а й простежити еволюцію свідомості авторки протягом років.

Історіографічно листи О. Кістяківської до чоловіка, та й взагалі її постаті маловивчені, дослідники згадували Олександру Іванівну та її листи в рамках своїх розвідок, присвячених постаті О. Ф. Кістяківського, його світогляду та діяльності (А. Антипенко [1; 2], С. Світленко [28]) та в аналізі «Щоденника» Олександра Федоровича (В. Шандра) [29]. Таким чином, для дослідницьких зусиль залишається більш ніж достатньо простору. Відповідно, мета статті полягає в аналізі подружнього життя Кістяківських, відображених в епістоляріях, та характерис-

тика його основних складових – почуттів між чоловіком та дружиною, їх стосунків у шлюбі, сімейного побуту та повсякдення, виховання дітей та усвідомлення себе в ролі матері.

У період створення епістоляріїв, у 1870–1880-х рр. подружжя вже пережило початковий етап шлюбу, але листи О. Кістяківської насичені ніжністю до свого чоловіка. Коли він довго перебував за кордоном, на лікуванні або у справах, то Олександра Іванівна сумувала і з нетерпінням чекала повернення Олександра Федоровича. Очевидно, що в моменти самотності туга за чоловіком ставала особливо сильною і відображалася в листах до нього. Сумуючи в розлуці, вона писала: «...і коли ж ти прилетиш до нас, мій голубочок?» [13, арк. 1], виливала свою ласку та любов: «обнимаю и целую тебя так крепко, чтобы ты и отсюда мог почувствовать мой поцелуй» [17, арк. 1]. Довга відсутність О. Кістяківського викликала у неї ласкаві скарги та докори – часто певним лейтмотивом епістоляріїв ставала нестерпність вимушеної самотності і мрії про якнайшвидше його повернення «...я уже соскучилась без тебя и вообще, какая-то тоска бередит душу...» [4, арк. 1]. У такі моменти О. Кістяківська особливо гостро усвідомлювала свої почуття та ділилася ними в листах: «Милый мой Александр, как мне скучно, как грустно... так бы, кажется, и полетела к тебе и привела б тебя сюда, в семью. Сними, мой голубчик, свои карточки, хоть какое-то утешение будет у меня» [22, арк. 1].

Очевидно, що її тугу можна пояснити і тим, що почуття, попри більш ніж десятиліття спільного життя, ще не згасли, і тим, що вести будинок, сімейні справи та доглядати дітей, які, до речі, часто хворіли, їй було прозаїчно важко. Самотність пробуджувала у ній рефлексію за днями, коли Олександр Федорович знаходився в лоні сім'ї, і можна було ввечері, коли діти сплять, прийти до його кабінету і поспілкуватися. Її гостра ностальгія завершувалася сподіваннями на його повернення і на щасливе та веселе життя після цього.

З огляду на ці рефлексії з боку авторки листів, може скластися помилкове враження, що вона мала на меті будь-якою ціною домогтися повернення свого обранця додому. Це не зовсім відповідає дійсності, оскільки Олександр Федорович мав тяжку хворобу шлунка і потребував нагляду з боку іноземних спеціалістів. Тому дружина цілком і повністю схвалювала його поїздки, і в листах, попри те, що часом їй було важко самотійно керувати домашніми справами, вона уникала скарг на труднощі (наприклад, про хвороби дітей писала дуже стримано, уникаючи емоційних подробиць, які б могли розхвилювати хворого чоловіка). Аналізуючи епістолярний комплекс, можна сказати, що скарги на втому від такого життя у неї виривалися дуже рідко (всього декілька разів, в час, коли тяжко хворіли діти): «...ты не поверишь, Александр, какие ужасные дни я пережила во время болезни детей» [21, арк. 1].

Але найбільше її непокоїло здоров'я О. Кістяківського. Заради його одужання вона була ладна терпіти труднощі та розлуку. Чи не в кожному листі, адресованому в Карлсбад, Олександра Іванівна закликала його лікуватися якнайкраще і вимагала писати якомога більше подробиць про свій стан. Можна простежити, як вона в залежності від новин щодо здоров'я чоловіка то нестримно раділа, то впала в сум і підозри, що він приховує справжню картину своєї хвороби. Одного разу, коли О. Кістяківському стало надто зле, то дружина благала його не приховувати від неї правди, якою б страшною та не була, висловлюючи готовність їхати доглядати його, покинувши навіть молодших дітей, які в той час хворіли, адже їй була нестерпною навіть думка, що хтось чужий доглядає за ним в час слабкості та безпомічності [12, арк. 2].

Боязнь втратити чоловіка, якого вона любила; батька їхніх дітей породжувала у доволі врівноваженої, витриманої та практичної Олександри Іванівни справжні напади страху, які навіть впливали на здоров'я (одного разу, коли листи від Олек-

сандра Федоровича довго не надходили, в неї, через нерви, стався сильний шлунковий напад). Саме в таких випадках відповіді були дещо знервованими, містили більше запитань про хід лікування та самопочуття, а також благання писати частіше заради її спокою [7, арк. 1; 12, арк. 2; 17, арк. 1].

Скоріше за все, вона мала на предмет цього певну фобію: «...я просто становлюсь больна, когда в назначенный день не получу письма» [9, арк. 1]. Кожна поштова затримка викликала страшні здогадки: «...Как я ждала каждого письма, я проводила бессонные ночи, но не желала доставлять тебе мучений, как таковых, и молчала...». Натомість, коли кореспонденція надходила регулярно, то О. Кістяківська впадала в стан нестримної радості, ейфорії: «Сегодня я получила разом два твоих письма... и не поверишь, как им обрадовалась, что не забываешь меня... Я совершенно счастлива» [11, арк. 1].

Проте вона намагалася мужньо справлятися з домашніми труднощами та своїми емоціями, та неодноразово наголошувала чоловікові на тому, що головне, щоб він вилікувся: «обрати все свое внимание на твое здоровье, и Бога ради подчинись велениям медиков, исполняй аккуратно, что тебе скажут» [8, арк. 1]. Напевно, вдалині від дружини та дітей, потерпаючи від хвороби, Олександр Федорович інколи дозволяв собі певні нарікання та роздратованість (в часи, коли йому ставало гірше). Виходячи з листів О. Кістяківської, то це сприймалося нею розсудливо, оскільки було зрозуміло, що за чоловіка говорить його хвороба: «...Ты обвиняешь меня в желчности, грубости сердца и отсутствия такта. Пусть будет так...» [6, арк. 1]. Вона знаходила слова співчуття і підтримки, навіть тоді, коли їй самій доводилося важко: «Голубчик мой бедный, ты там страдаешь еще больше меня, у меня все-таки дети на глазах, только тебя нет, а у тебя никого, не унывай, мой милый... всему, всему бывает конец» [21, арк. 1].

Не викликає сумніву, що Олександра Іванівна зберегла почуття в шлюбі, але постає питання щодо почуттів О. Кістяківського, адже його відповіді на ці листи не збереглися, а в «Щоденнику» автор, який був достатньо витриманою людиною, говорив вкрай скупі про свою сім'ю та дружину, майже не рефлексував з цього приводу. Звісно, прямої відповіді на це запитання годі й шукати, проте опосередковано про доцільність такого припущення свідчить те, що О. Кістяківська, доволі емоційна жінка, схильна тривожитися щодо здоров'я, побуту, душевного стану свого обранця, в жодному з листів не докоряла йому за байдужість, холодність або нерозуміння, тобто була абсолютно спокійна на предмет його почуттів.

Епістолярії свідчать про те, що Олександра Іванівна перебувала в курсі справ та ділових контактів свого чоловіка, цікавилася його діяльністю. В листах неодноразово зустрічаються прізвища близьких знайомих та товаришів. З дружиною, яка очевидно була надзвичайно близькою для нього людиною, він міг поділитися своїми сумнівами та зневірою щодо свого життєвого покликання, на що вона відповідала словами віри в його майбутній успіх та підтримки: «...Что касается твоего взгляда на профессора, как ремесленника, то он отчасти верный, но ведь без хлеба жить нельзя, но книга и работа ученого не пострадают, если за них будут получены деньги, а так мой дорогой, я не отказываюсь от своих слов, я убеждена, что ты сделаешь работы, которые поставят тебя на ряду с первыми учеными и твое имя останется потомству, ты знаешь меня, я льстить не умею, я говорю тебе это от души, как мое искреннее убеждение» [14, арк. 2]. На нашу думку, посилені апеляції до власної щирості («я не умею льстить») мали за мету заспокоїти адресата. Очевидно, в деякій мірі це їй вдалося, адже в наступних листах О. Кістяківський не торкався цих питань.

Доволі освічена та начитана, Олександра Іванівна вміла аргументовано захищати свою думку під час подібних теоретичних суперечок з чоловіком, використовуючи для підкріплення власної точки зору цитати та думки видатних мисли-

телів, поетів, вчених, тобто не згоджувалась з ним сліпо. Одночасно з цим О. Кістяківська була впевнена в тому, що заняття Олександра Федоровича надзвичайно важливе і корисне для суспільства, принаймні не менш корисне, ніж вірші Шиллера та Гете [14, арк. 1]. Скоріше за все, він вбачав у ній відповідні якості та здібності, щоб стати помічником у науковій діяльності, про що опосередковано свідчить один з листів, у якому вона писала: «...не хочу стать тебе попутчиком в твоїх наукових цілях и быть тормозом» [21, арк. 1]. Тож Олександра Іванівна була позбавлена подібних амбіцій і намагалася об'єктивно себе оцінювати.

Достатньо репрезентативно в листах О. Кістяківської представлена сфера побуту і повсякдення, коло щоденних справ та клопотів. Вона намагалася якомога детальніше інформувати чоловіка про все те, що трапляється в їхньому домі. В час відсутності Олександра Федоровича дружина навчилася достатньо успішно справлятися з тим колом обов'язків, які раніше (як відомо з «Щоденника») ділили на двох: «Ты писал мне, что взял за привычку вставать рано. Я тоже встаю в 7 часов, сама купаю Юлю, все делаю теперь сама» [4, арк. 1]. Окрім виключно хатніх жіночих клопотів, яким Олександра Іванівна в епістоляріях приділяла небагато уваги (приготування їжі, порядок в будинку і т. п.), навіть при поверхневому аналізі формується образ достатньо практичної жінки, яка вмілою рукою вела господарство.

Її практичність та підприємливість проявилася у тому, що, маючи фінансову можливість замовляти одяг у кравчині, вона бралася за шиття сама, що дозволяло доволі суттєво заощаджувати гроші (адже шила не тільки для себе, а й для шістьох дітей) [6, арк. 1]. З тих же практичних міркувань О. Кістяківська ходила на ринок купувати продукти, не довіряючи найманій прислузі. В листах вона обов'язково повідомляла чоловіка про те, як змінювалися ціни на паливо, сезонну городину, необхідні дрібнички [10, арк. 1]. В час його відсутності, коли він перебував на лікуванні за кордоном (1875 р.) – Олександра Іванівна буквально загорілася ідеєю підвести до будинку водогін, який споруджували на їхній вулиці. Ця ідея настільки її полонила, що в одному з листів жінка намалювала декілька схем з варіантами підведення водогону. Врешті-решт, ця ідея була вдало реалізована, попри те, що викликала чимало хвилювань з боку О. Кістяківської і навіть призвела до ремонту будинку [6, арк. 1; 8, арк. 2].

В епістоляріях чимало практичних порад Олександрові Федоровичу, які стосувалися найрізноманітніших питань – від наймання приміщення [8, арк. 1] до настанов, як найкраще витратити гроші та які покупки зробити першочергово. Так, зокрема, неодноразово вона наголошувала на необхідності поповнити гардероб, керуючись міркуваннями, що за кордоном це можна зробити краще та дешевше: «...Если возможно, сделай себе фракную пару, подходит зима... вероятно тебе придется облачиться во фрак, а он у тебя довольно неприличный» [10, арк. 1].

З цих же причин Олександра Іванівна в листах висловлювала прохання придбати для неї чи для дітей ту чи іншу річ, зокрема тканину, предмети гардероба, натільну білизну тощо [12, арк. 1]. Але дружина була поміркованою в своїх проханнях, керуючись необхідністю та доцільністю: «из нательного белья мне ничего не нужно, у меня его очень много... Для часов Володя мал, он их испортит, ведь ему нет еще и десяти лет» [11, арк. 1]. Взагалі О. Кістяківська робила особисті покупки, виходячи з потреб і доволі скромно: «...я купила себе тальмочку, выбрала самую простую» [22, арк. 1].

Найбільш детально на сторінках листів висвітлено «дитяче питання» На той період подружжя виховувало шістьох синів – Володимира, Богдана, Бориса, Ігоря, Юлія та Олександра, догляд за якими, головною мірою, покладався на Олександру Іванівну, яка проводила з ними майже весь час. Її листи навіть доцільно розглядати як своєрідну «хроніку» дитячих хвороб, це ще одне з джерел пережи-

вань: «...какие ужасные дни я пережила во время болезни детей...» [21, арк. 1]. Проте, якщо проаналізувати весь епістолярний комплекс, то можна дійти висновку, що з плином років у неї з'явився досвід з лікування дитячих хвороб і вона навчилася відрізняти серйозні захворювання від більш легких.

Епістолярії яскраво ілюструють материнські почуття О. Кістяківської. Діти були для неї справжнім джерелом втіхи та радості, вона уникає скаргитися на їх поведінку чоловікові, натомість акцентує його увагу на їхніх милих капостях та кумедних випадках: «Горя вчера хотел меня надуть и объявляет, что тато приехал, когда я сказала, то неправда, то он расхотался» [13, арк. 1]. Олександра Іванівна сама неодноразово дозволяла собі в листах у жартівливому тоні говорити про характери хлопчиків: «...вечером я была на елке со всеми детьми, каждый из детей получил игрушку. Горя выиграл восковую куклу и был очень недоволен, потому что он не девочка... Борис, как человек воинственный выиграл саблю, Юлий, как домохозяин выиграл дом...» [17, арк. 1].

Особливо ніжні почуття вона мала до молодших дітей, особливо Юлія, яким захоплювалася: «Юличка становится прехорошенький ребенок, у него такие светлые, умне глазки, что чудо, когда он играет и гукает, такое у него пре лесть, что за личико» [5, арк. 2]. На нашу думку, особливо ніжне ставлення до Юлія було викликане його хворобливістю та постійними материнськими тривогами за його здоров'я. В одному з листів до чоловіка Олександра Іванівна писала, що «мы с ним (Юлием) так тесно связаны, что в сущности покуда становим один субъект» [21, арк. 1]. Залишається відкритим питання, чи ревнували її інші діти до улюбленця, проте слід сказати, що О. Кістяківська ставила собі за вину те, що старші діти (Володя, Богдан, Боря) отримують менше уваги, ніж хвороблива малеча і давала обіцянку собі і чоловіку, що виправить цю ситуацію [19, арк. 1].

Цілком очевидно, що вона пишалася дітьми і прагнула, щоб гордість за них відчував і Олександр Федорович. Про кожен їхній успіх (від вступу Володі до гімназії до табеля з відмінними оцінками та похвальної грамоти Богдана Олександра Іванівна повідомляла чоловіка [12, арк. 2]. Материнську розчуленість та замилювання викликали і найбільш звичайні, з першого погляду, речі – успіхи Саші в плаванні, участь у танцях на новорічній ялинці Володі та Богдана [15, арк. 1].

О. Кістяківська дуже хотіла, щоб за час тривалих розлук діти не забули батька і не стали чужими один одному. Тому в листуванні вона не тільки переказувала вітання від дітей, а й доволі часто переповідала епізоди, які повинні були засвідчити дитячу любов до нього: «О твоих карточках Саша и Горя высказались так: «На этой карточке тато хотел снятся сердитый, да увидел, что нехорошо, так на другой снялся добрый и веселый» [18, арк. 1]: Окрім цього, маленькі діти, зокрема Володя, які тільки вивчилися писати, під керівництвом матері робили приписки власною рукою до листа. Олександра Іванівна наполегливо просила чоловіка, щоб на дитячі послання він відповідав на окремому аркуші (очевидно, з метою заохотити їх писати більше і самостійно) [8, арк. 1].

У той же час О. Кістяківська велику увагу приділяла навчанню дітей та сама займалася з ними. Навіть влітку, коли вони від'їздили відпочивати до села Будки, то мати стежила, щоб вони приділяли увагу навчанню, диктувала їм диктанти, приділяла увагу заняттям арифметикою та читанням. Щоб сини змалку привчалися любити книжки, вона читала їм цікаві повісті, по розділу в день (наприклад «Хатину дядька Тома») [8, арк. 1; 12, арк. 1; 23, арк. 2]. Коли хлопці стали гімназистами, то в більшості листів до чоловіка Олександра Іванівна повідомляла його про рівень їхніх навчальних успіхів. Взагалі в центрі її бачення материнства знаходилася теза про необхідність всебічного розвитку дітей. В одному з листів до Олександра Федоровича вона (можливо, несвідомо) визначила моральне підґрунтя материнства: «...я бы ничего больше не желала, как воспитать детей честными

достойними громадянами. І щоб вони виростили і сказали, що у них була мати, котра їх не тільки родила, але й виховувала» [4, арк. 2].

Отже, листи Олександри Іванівни Кістяківської чоловіку подають яскраву картину подружнього життя інтелігентної родини в 60–80-х рр. ХІХ ст. У них зображені відносини та почуття подружжя, побут та повсякдення сім'ї, виховання дітей. Джерельна цінність епістоляріїв полягає у відтворенні жіночими очима основних складових та подій подружнього світу, що дає можливість розглянути численне коло питань – від морально-ідеологічного підґрунтя шлюбу до виховних ідеалів. Здається перспективним залучення цього епістолярного комплексу до більш широких досліджень з сімейної історії громадської інтелігенції Наддніпрянської України.

Бібліографічні посилання

1. Антипенко Г. С. Формування світогляду О. Ф. Кістяківського / Г. С. Антипенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. праць. Вип. 9. – Д., 2011. – С. 63–71.
2. Антипенко Г. С. Постать О. Ф. Кістяківського у світлі джерел / Г. С. Антипенко // Інтелігенція і влада : зб. наук. праць. Вип. 26. – К., 2012. – С. 186–193.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (ІР НБУ НАНУ. ВР) – Ф. III, спр. 62301.
4. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62356.
5. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62357.
6. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62389.
7. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62395.
8. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62396.
9. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62400.
10. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62402.
11. НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62403.
12. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62448.
13. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62454.
14. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62456.
15. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62465.
16. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62468.
17. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62470.
18. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62500.
19. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62503.
20. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62515.
21. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62524.
22. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62525.
23. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62527.
24. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62528.
25. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. III, спр. 62535.
26. Кістяківський О. Ф. «Щоденник» (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т. 1.
27. Кістяківський О. Ф. «Щоденник» (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1995. – Т. 2.
28. Світленко С. І. Особливості світоглядних цінностей української інтелігенції ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. праць / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. – Д., 2007. – С. 110–117.
29. Шандра В. С. «Щоденник» Кістяківського / В. С. Шандра // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 19–28.